

NORASMIY IQTISODIY FAOLIYATNI RASMIY SEKTORGA O'TKAZISH ORQALI MAHALLIY BYUDJET DAROMAD BAZASINI KENGAYTIRISHNING SOLIQ MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Azamjonov Ulug'bek Usmonjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

"Iqtisodiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi, i.f.f.d (PhD)

ulugbekazamjonov1606@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada norasmiy iqtisodiy faoliyatni rasmiy sektorga o'tkazish orqali mahalliy byudjetlar daromad bazasini barqaror kengaytirishga xizmat qiladigan soliq mexanizmlari tizimli ravishda tahlil qilinadi, bunda ro'yxatdan o'tish xarajatlari, raqamli to'lovlar, platformali bandlik va aylanmadan olinadigan soliq rejimining o'zaro bog'liqligi alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqotda 2021-2025-yillar bo'yicha ochiq rasmiy ma'lumotlar, yangi normativ hujjatlar, to'lov infratuzilmasi ko'rsatkichlari va o'zini o'zi band qilgan shaxslar dinamikasi asosida legallashtirishning ikki pog'onali fiskal modeli ishlab chiqilib, uning mahalliy byudjetga ta'sir kanallari izohlanadi. Muallif taklif etgan yondashuv norasmiy daromadni jazolashga emas, balki uni arzon, sodda va prognoz qilinadigan tartibda rasmiylashtirishga tayangan holda soliq bazasini kengaytirish, ixtiyoriy to'lov intizomini kuchaytirish hamda hududiy fiskal salohiyatni oshirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: norasmiy iqtisodiyot, mahalliy byudjet, soliq legallashtirish, o'zini o'zi band qilgan shaxslar, aylanmadan olinadigan soliq, raqamli platformalar, naqdsiz to'lovlar, soliq ma'muriyatchiligi, fiskal baza, ixtiyoriy to'lov intizomi

Kirish

Mahalliy byudjetlar daromadlarining barqarorligi ko'p jihatdan hudud ichida yaratilayotgan iqtisodiy qiymatning qanchalik rasmiy qayd etilishiga bog'liq bo'ladi. Norasmiy faoliyat keng tarqalgan hududlarda ishlab chiqarilgan daromad, ko'rsatilgan xizmat va savdo aylanmasining muhim qismi fiskal tizimga to'liq kirib kelmaydi. Bunday sharoitda daromad bazasini kengaytirish faqat stavkalarni oshirish yoki nazoratni kuchaytirish orqali emas, balki yashirin segmentlarni rasmiy iqtisodiyotga o'tkazish orqali ham hal etilishi mumkin. Ayniqsa mikroxizmatlar, platformali bandlik, uy-ijara, mayda savdo va maishiy xizmatlar singari yo'nalishlarda ro'yxatdan o'tish xarajatlarning yuqoriligi hamda tartib-taomillarning murakkabligi noqonuniylikdan ko'ra, norasmiylikni odatiy iqtisodiy xatti-harakatga aylantiradi. Shu sababli mahalliy byudjetlarni mustahkamlash masalasi legallashtirishni fiskal siyosatning ikkilamchi

yo'nalishi sifatida emas, balki daromad bazasini kengaytirishning bevosita instrumenti sifatida ko'rishni talab qiladi. O'zbekistonning uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasi ham bandlik, tadbirkorlik va daromadlarni legallashtirish orqali fiskal barqarorlikni kuchaytirishga alohida urg'u beradi [5].

Masalaga ikkinchi tomondan qaralganda, norasmiy faoliyatni rasmiy sektorga o'tkazish faqat soliq olish uchun emas, balki iqtisodiy axborotni aniqlashtirish, kreditga kirishni kengaytirish va hududiy rejalashtirish sifatini yaxshilash uchun ham zarurdir. Rasmiy maqomga ega bo'lmagan faoliyat turi odatda bank infratuzilmasi, sug'urta, kontrakt intizomi va huquqiy himoya imkoniyatlaridan cheklangan tarzda foydalanadi. Natijada bunday subyektlar kichik hajmda qolib ketadi, ko'payish salohiyatini to'liq namoyon eta olmaydi va mahalliy iqtisodiyotning samaradorlik zanjiriga past ulush bilan ulanadi. So'nggi yillarda qabul qilingan qonunchilik o'zini o'zi band qilganlar, yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda raqamli platformalar orqali daromad topayotgan shaxslar uchun soddaroq fiskal rejimlar va axborot almashinuvi kanallarini kengaytirdi. Xususan, yangi tahrirdagi tartiblar 1 foizlik aylanmadan olinadigan soliqni ayrim segmentlar uchun universal va tushunarli mexanizm sifatida shakllantirishga xizmat qilmoqda [11]. Shu bilan birga, raqamli platformalar va to'lov tashkilotlarining soliq agenti sifatidagi roli kuchaytirilishi ma'muriy xarajatlarni pasaytirish uchun muhim institutsional asos yaratmoqda [12].

Tadqiqotning ilmiy muammosi shundan iboratki, amaldagi yengilliklar va nazorat choralari qaramay, norasmiy faoliyatdan mahalliy byudjetga o'tadigan fiskal oqimni tizimli, arzon va prognoz qilinadigan tarzda shakllantirish mexanizmi hali to'liq ishlab chiqilmagan. Aksariyat yondashuvlarda e'tibor ma'muriy talablarni sanashga qaratilib, nega ayrim segmentlar rasmiylashayotganini, boshqalari esa norasmiy qolayotganini tushuntiruvchi iqtisodiy motivatsiya yetarli tahlil qilinmaydi. Vaholanki, ro'yxatdan o'tish xarajati, hisobot topshirish qulayligi, transaksion izlar mavjudligi va ijtimoiy foyda o'rtasidagi nisbat legallashtirishning haqiqiy tezligini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan maqolada norasmiy faoliyatni rasmiy sektorga o'tkazishning segmentlashgan soliq modeli taklif qilinadi va u mahalliy byudjet daromad bazasiga ta'sir etuvchi to'rtta kanal orqali baholanadi. Mazkur model rasmiy ro'yxatdan o'tish, naqdsiz to'lov ulushi, platformaviy ma'lumotlar oqimi va aylanma solig'i o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni bitta metodik tizimga birlashtiradi [3]. Shu asosda legallashtirishning fiskal samaradorligini nafaqat nazariy, balki amaliy ma'lumotlar yordamida o'lchashga xizmat qiladigan yondashuv shakllantiriladi [4].

Asosiy qism

Avvalo, norasmiy iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirish tushunchasini soliq ma'muriyatchiligidagi oddiy ro'yxatga olish jarayoni bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Bu

jarayon shaxsning iqtisodiy maqomini, daromadni qayd etish usulini, to'lov intizomini va huquqiy javobgarlik doirasini bir vaqtning o'zida o'zgartiradi. Shu bois legallashtirish natijasini baholashda faqat ro'yxatga olingan subyektlar soni emas, balki ularning real aylanmasi, to'lov chastotasi va faoliyatning uzluksizligi ham e'tiborga olinishi kerak. Agar ro'yxatdan o'tgan subyekt amalda nol faoliyat yuritsa yoki naqdsiz iz qoldirmasa, fiskal maqsad nuqtayi nazaridan rasmiylashuvning iqtisodiy qiymati past bo'lib qoladi. Demak, samarali soliq mexanizmi norasmiy segmentni huquqiy maydonga olib kirish bilan birga, uning iqtisodiy operatsiyalarini kuzatiladigan va o'lchanadigan holatga keltirishi lozim. Aynan shu yondashuv maqolaning asosiy metodologik tayanchi hisoblanadi.

Mahalliy byudjetlar bilan bog'liq masalada daromad bazasini kengaytirish ko'pincha yirik sanoat yoki mulk obyektlari bilan bog'liq manbalar orqali tushuntiriladi. Biroq hududiy iqtisodiyotning kundalik pul oqimlari ko'proq mayda savdo, servis, transport, uy xizmatlari, ta'lim, hunarmandchilik va qisqa muddatli ijara bozorlarida shakllanadi. Ushbu segmentlarning katta qismi bo'linib ketgan, kichik hajmli va mavsumiy xususiyatga ega bo'lgani uchun ularni an'anaviy tekshiruvlar orqali to'liq qamrab olish juda qimmatga tushadi. Shuning uchun fiskal samaradorlik nuqtayi nazaridan eng maqbul strategiya ularni nazorat ostiga olish emas, balki o'z-o'zidan rasmiylashishga undaydigan qulay tizimni shakllantirishdan iborat. Bu yerda soliq miqdorining o'zi bilan bir qatorda, soliqqa kirishning oddiyliigi, to'lovning tushunarililigi va kelgusidagi foydaning sezilishi hal qiluvchi omilga aylanadi. Mahalliy byudjet manfaatlari bilan mikroiqtisodiy motivatsiyani birlashtira olgan tizimgina keng ko'lamli legallashtirish natijasini beradi.

So'nggi normativ yangilanishlar aynan shunday moslashuvchan soliq arxitekturasini shakllantirish uchun muhim huquqiy asos yaratdi. Yangi qoidalarga ko'ra, ayrim segmentlarda yakka tartibdagi tadbirkorlar va o'zini o'zi band qilgan shaxslar uchun daromadni murakkab usulda aniqlash o'rniga, aylanmadan olinadigan soddalashtirilgan soliq rejimi qo'llanmoqda. Bunda maqsad yirik biznes bilan mikrofaoliyatni bir xil hisobot yuki ostida qoldirmasdan, iqtisodiy quvvatga mos fiskal yukni belgilashdan iborat. Ayniqsa 2026-yildan joriy etilgan ayrim yangi tartiblar bir milliard so'mgacha bo'lgan yillik aylanma uchun 1 foizlik soliq mexanizmini legallashtirishning markaziy instrumentiga aylantirdi [1]. Shu bilan birga, Soliq kodeksiga kiritilgan o'zgartishlar raqamli platformalar orqali olinadigan daromadlarni, to'lov tashkilotlari axborotini va ayrim holatlarda agentlik mexanizmlarini yagona fiskal maydonga yaqinlashtirdi [2]. Natijada rasmiylashuv uchun zarur bo'lgan ma'muriy yo'l qisqarib, fiskal tizimga kirish narxi pasaymoqda.

Boshqa tomondan, raqamli to'lovlar infratuzilmasi kengaymay turib, norasmiy faoliyatni ommaviy ravishda rasmiylashtirish qiyin kechadi. Chunki mikrofaoliyatning ko'p qismi an'anaviy ravishda naqd pulda amalga oshirilgan sharoitda daromad izlari uzilib ketadi va soliqqa tortish bazasi haqidagi tasavvur taxminiy bo'lib qoladi. So'nggi besh yilda bank kartalari sonining keskin ko'payishi, terminal va bankomat tarmog'ining rivojlanishi, mobil bankingning keng ommalashuvi shu muammoni yumshatadigan institutsional fonni yaratdi. Raqamli to'lovlar faqat texnologik qulaylik emas, balki fiskal kuzatuvchanlikni tabiiy ravishda kuchaytiradigan axborot kanali hamdir. Agar mikroxizmat ko'rsatuvchi shaxs chek, QR, platforma yoki bank o'tkazmasi orqali haq olsa, uning rasmiylashuvi uchun zarur bo'lgan dalillar bazasi avtomatik tarzda hosil bo'ladi. Markaziy bankning so'nggi statistik materiallari aynan shu infratuzilmaviy tayanchning 2021–2025-yillarda jadal kengayganini tasdiqlaydi [7].

Norasmiy faoliyatning rasmiy sektorga o'tmasligining sabablari faqat soliq stavkasining mavjudligi bilan izohlanmaydi. Ko'pincha asosiy to'siq hujjat yuritish qo'rquvi, hisobot topshirish murakkabligi, tekshiruvlardan xavotir, daromadning notekisligi va rasmiy maqomdan olinadigan foydaning ko'zga tashlanmasligidan iborat bo'ladi. Masalan, mavsumiy hunarmand yoki uy ustasi uchun har oy takrorlanuvchi hisobot majburiyati, amalda to'lanadigan soliq summasidan ham ko'ra og'irroq to'siq bo'lishi mumkin. Xuddi shuningdek, platforma orqali buyurtma oladigan kuryer o'z daromadini davlat bilan bo'lishishga emas, balki murakkab tartibga kirishdan qochishga harakat qiladi. Demak, legallashtirish mexanizmini ishlab chiqishda fiskal yuk darajasi bilan birga, ma'muriy yukni minimallashtirish strategiyasi ham birlamchi ahamiyat kasb etadi. Shunda soliq rejimi jazolovchi emas, balki iqtisodiy faoliyatni tan olish va qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida qabul qilinadi.

Rasmiylashtirish iqtisodiyotida tranzaksiya xarajatlari nazariyasining ahamiyati aynan shu yerda yaqqol ko'rinadi. Agar iqtisodiy subyekt uchun rasmiy maqomga kirish xarajati, kutish vaqti va axborot talabi juda yuqori bo'lsa, u hatto past stavkali rejim mavjud bo'lganida ham norasmiy qolishi mumkin. Shu sababli samarali soliq mexanizmi soliq miqdorini pasaytirish bilan cheklanmay, ro'yxatdan o'tish, identifikatsiya, to'lash va hisobga olish bosqichlarining har birini soddalashtirishi lozim. O'zbekistonda keyingi yillardagi islohotlar aynan shu yo'nalishda elektron interfeyslar, mobil ilovalar va raqamli tasdiqlash usullarini kengaytirishga qaratildi [3]. Bu yondashuv mikroiqtisodiy qaror qabul qilish xarajatlarini kamaytirib, davlat bilan o'zaro aloqani kundalik iqtisodiy xatti-harakatning tabiiy qismiga aylantiradi. Natijada fiskal intizom majburiy bosim hisobiga emas, balki tranzaksion qulaylik hisobiga kuchaya boshlaydi.

Shu bilan birga, haddan tashqari yengillik ham xavf tug'diradi, chunki u ayrim bizneslarning sun'iy ravishda mayda segmentlarga bo'linishiga turtki berishi mumkin. Shu sababli legallashtirishga qaratilgan yengil rejimlar aniq mezonlar, aylanma chegaralari va faoliyat turiga mos keladigan ma'lumotlar bilan uyg'unlashtirilishi kerak. Agar rejim haddan ziyod keng bo'lsa, yirikroq bizneslar ham maqsadli ravishda o'zini mikrofaoliyat sifatida ko'rsatishga urinadi. Bu esa mahalliy byudjet uchun qisqa muddatli legallashtirish natijasini berishi mumkin, lekin o'rta muddatda fiskal adolatlilikni buzadi. Demak, soddalashtirish va differentsiallashtirish bir-biriga zid emas, aksincha bir tizimning ikki tayanch unsuridir. Raqamli platformalar, bank o'tkazmalari va faoliyat haqidagi tranzaksion ma'lumotlar aynan shu chegaralarni aniqroq belgilashga yordam beradi.

Taklif qilinayotgan modelda ma'lumotlar arxitekturasi alohida o'rin tutadi, chunki legallashtirishning samarasi asosan kuzatiladigan operatsiyalar hajmiga bog'liq. Mazkur arxitekturaga soliq organlari, to'lov tashkilotlari, banklar, marketplace platformalari, ijara reyestrlari va ayrim mahalliy xizmat ko'rsatish platformalarining ma'lumotlari kiritiladi. Bu yerda maqsad barcha ma'lumotni markazlashtirish emas, balki iqtisodiy faoliyatning fiskal izlarini bir-biriga bog'laydigan minimal zarur integratsiyani yaratishdan iborat. Shunda davlat subyektning har bir harakatini tekshirishga majbur bo'lmaydi, balki tizim unga qaysi rejim mos kelishini va qaysi nuqtada rasmiylashtirish iqtisodiy jihatdan foydali ekanini ko'rsatadi. Bunday yondashuv selektiv nazoratni keng ko'lamlı profilaktika bilan almashtiradi. Natijada ma'muriy resurs ko'proq yuqori xavfli holatlarga yo'naltiriladi, keng mikrosegment esa qulay rasmiy rejimlarga o'tadi.

Empirik jihatdan ham raqamli infratuzilma va rasmiylashtirish o'rtasidagi bog'liqlik tobora ravshanlashmoqda. Markaziy bankning statistik byulletenlari hamda 2023 va 2024-yillik hisobotlari muomaladagi bank kartalari, terminallar, bankomatlar va masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari soni 2021–2025-yillarda keskin ko'payganini ko'rsatadi [7], [8], [9]. Bu o'sish iqtisodiy operatsiyalarning sezilarli qismi raqamli iz qoldiradigan muhitga ko'chayotganini anglatadi, ya'ni legallashtirish uchun zarur identifikatsiya xarajati pasaymoqda. Ayniqsa jismoniy shaxslar va mikrofaoliyat yurituvchi subyektlarning mobil bankingdan foydalanish ko'lami kengaygani mayda daromadlarni ham fiskal tizim bilan bog'lash imkonini oshiradi. To'lov terminallari sonining mutlaq o'sishidan ko'ra, ular orqali o'tayotgan to'lovlar hajmining tez sur'atlarda oshishi yashirin tushumlarning rasmiy aylanmaga o'tish salohiyati kuchayganini ko'rsatadi. Demak, legallashtirish siyosatini endi umumiy targ'ibot emas, balki aniq infratuzilmaviy tayanchga ega moliyaviy strategiya sifatida ko'rish mumkin.

Mazkur ko'rsatkichlar o'z-o'zicha maqsad emas, ammo ular soliq legallashtirish modeli qaysi muhitda ishlashini ko'rsatadigan asosiy fon indikatorlaridir. Agar bank kartalari ko'payib, mobil to'lovlar odatiy amaliyotga aylansa, norasmiy daromadni rasmiylashtirishning muqobil qiymati pasayadi. Ya'ni subyekt uchun naqd pulda yashirin qolish bilan elektron to'lovni qabul qilib, soddalashtirilgan tartibda soliq to'lash o'rtasidagi farq qisqaradi. Bu farq qanchalik qisqarsa, davlat nazoratdan ko'ra, to'g'ri rag'bat orqali ko'proq natija oladi. Ayniqsa yoshlar bandligi, platformali transport, kuryerlik va onlayn savdo segmentlarida raqamli odatlarning shakllanib bo'lgani juda muhimdir. Shu sababli legallashtirishning keyingi bosqichi texnologiyani qamrab olish emas, balki mavjud texnologik odatlarni fiskal tizim bilan uyg'unlashtirishdan iborat bo'ladi.

1-jadval. Norasmiy faoliyatni legallashtirish uchun muhim bo'lgan to'lov infratuzilmasi ko'rsatkichlarining 2021–2025-yillardagi dinamikasi

Ko'rsatkich	2021	2022	2023	2024	2025
Muomalaga chiqarilgan bank kartalari, mln dona	27.1	34.2	46.2	62.0	68.3
O'rnatilgan to'lov terminallari, ming dona	433.4	434.0	429.3	426.2	430.8
Bankomat va infokiosklar, ming dona	12.9	20.4	26.7	29.9	40.1
Terminallar orqali to'lovlar, trln so'm	111.1	177.7	254.7	326.7	460.3
Masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari, mln	20.2	30.0	43.6	52.9	82.9
Shundan YTT va yuridik shaxslar, mln	1.0	1.2	1.3	1.5	1.7
Shundan jismoniy shaxslar, mln	19.2	28.8	42.2	51.5	81.2
Bank kartalari yillik o'sishi, %	—	26.2	35.1	34.2	10.1
Terminallar orqali to'lovlar yillik o'sishi, %	—	59.9	43.4	28.3	40.9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2022, 2023, 2024 va 2025-yillarga oid statistik byulletenlari hamda yillik hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

1-jadvaldagi ma'lumotlar bir necha muhim xulosani beradi. Birinchidan, besh yil ichida muomaladagi kartalar va masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari soni juda tez o'sgan bo'lib, bu mikrodarajadagi pul oqimlarining ham raqamli maydonga ko'chayotganini anglatadi. Ikkinchidan, terminallar orqali to'lovlar hajmi kartalar soniga nisbatan ham yuqoriroq sur'atda o'sayotgani, faol foydalanish intensivligi ortayotganini ko'rsatadi. Uchinchidan, bankomat va infokiosklarning ko'payishi naqdsiz va naqd operatsiyalar orasidagi o'tish infratuzilmasini qulaylashtirib, foydalanuvchilarni moliyaviy tizimga yaqinlashtiradi. To'rtinchidan, ushbu o'zgarishlar legallashtirish siyosatining vaqtini to'g'ri tanlash zarurligini bildiradi, chunki iqtisodiy odatlar allaqachon raqamli tomonga siljigan sharoitda fiskal instrumentlarning samarasi yuqoriroq bo'ladi. Beshinchidan, endi asosiy vazifa raqamli to'lovning o'zini emas, balki undan kelib chiqadigan rasmiylashuv mexanizmini to'g'ri qurishdan iboratdir.

Shuningdek, 2025-yil boshida o'zini o'zi band qilgan shaxslar soni 4,4 milliondan oshgani, yil o'rtalariga kelib esa 5,5 milliondan yuqori ko'rsatkich qayd etilgani norasmiy va yarim rasmiy bandlikni legallashtirish bo'yicha katta zaxira mavjudligini anglatadi [10]. Bunday miqyosdagi o'sish oddiy statistik holat emas, balki yangi fiskal mexanizmlar uchun keng ijtimoiy baza shakllanganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim segmentlarda rasmiy ro'yxatdan o'tish mavjud bo'lsa-da, to'liq fiskal intizom hali yetarli emas, chunki faoliyat hajmi va soliq to'lovi o'rtasidagi bog'lanish hamon uzilgan bo'lishi mumkin. Prezident huzurida o'tkazilgan muloqotlarda 300 mingga yaqin yakka tartibdagi tadbirkor va millionlab o'zini o'zi band qilgan shaxslar iqtisodiy o'sishning muhim drayveri ekani alohida ta'kidlandi [6]. Shu bois keyingi bosqichdagi siyosat ularni shunchaki ro'yxatga olishdan ko'ra, muntazam to'lovchi va kreditga layoqatli subyektga aylantirishni ko'zlashi kerak. Mahalliy byudjet daromad bazasining haqiqiy kengayishi aynan shu sifat o'zgarishi bilan bog'liq.

Bunday ikkinchi bosqich mexanizmining markazida aylanmadan olinadigan soliqning tushunarli va prognoz qilinadigan dizayni turadi. Mikrofaoliyat egasi uchun foyda solig'i, xarajatni isbotlash, murakkab buxgalteriya yoki ko'p bosqichli hisobot talablaridan ko'ra, oddiy aylanma ulushi bo'yicha hisob-kitob ancha qulayroq qabul qilinadi. Ayniqsa daromad notekis va mavsumiy bo'lgan sharoitda oldindan bilish mumkin bo'lgan kichik stavka rasmiylashuvga psixologik hamda institutsional turtki beradi. Shu ma'noda 1 foizlik tartibning samarasi faqat uning pastligida emas, balki uni tushunish osonligida namoyon bo'ladi [3]. Soliq mexanizmi qanchalik shaffof bo'lsa, ma'muriy talqinlar shunchalik kamayadi va norasmiy segment davlat bilan to'qnashuvdan ko'ra hamkorlikni tanlaydi. Bu holat mahalliy byudjetga ko'p sonli mayda, ammo muntazam tushumlar oqimini shakllantiradi.

Endi masala qaysi subyektlarga aynan qanday mexanizm taklif qilinishida namoyon bo'ladi. Platformali taksi haydovchisi, uy ustasi, repetitor, onlayn sotuvchi va qisqa muddatli ijara beruvchi shaxsning iqtisodiy modeli bir-biridan farq qiladi. Shu bois ularga bir xil hisobot, bir xil rag'bat va bir xil nazorat choralari qo'llash kutilgan natijani bermaydi. Segmentar yondashuvning afzalligi shundaki, har bir faoliyat turining daromad shakllanish nuqtasi, to'lov usuli va rasmiylashuvga to'siq omili aniqlanadi. Masalan, kuryerlikda buyurtma platformasi bilan bog'liqlik markaziy bo'lsa, uy-ijarada shartnoma va to'lovning uzviy bog'lanishi asosiy masala bo'ladi. Demak, takomillashtirilgan soliq mexanizmi faoliyat turini emas, uning iqtisodiy xatti-harakat modelini markazga qo'ygan holda ishlab chiqilishi lozim.

Mahalliy byudjet daromad bazasi nuqtayi nazaridan ushbu segmentlashuv juda muhim, chunki har bir hududning norasmiy iqtisodiy profili turlicha bo'ladi. Ayrim tumanlarda savdo va maishiy xizmatlar ustun bo'lsa, boshqalarida transport, qurilish yoki mavsumiy ishlab chiqarish faolroq bo'lishi mumkin. Agar barcha hududlarga yagona chora qo'llansa, ayrim joylarda ma'muriy xarajat kutilgan fiskal natijadan yuqori bo'lib qoladi. Segmentlashgan model esa mahalliy byudjetlar uchun yuqori salohiyatli yo'nalishlarni ajratib, resursni manzilli yo'naltirish imkonini beradi. Shu bilan birga, hududiy soliq organlari va mahalliy hokimliklarning ma'lumot almashinuvi sifatini oshirish orqali legallashtirish kampaniyalari ko'proq real iqtisodiy struktura bilan bog'lanadi. Natijada byudjet bazasini kengaytirish mexanizmi umumiy shior emas, hududiy iqtisodiy xarita asosida boshqariladigan amaliy instrumentga aylanadi.

Muallif tomonidan taklif etilayotgan soliq legallashtirish modeli mahalliy byudjet daromadining qo'shimcha o'sishini quyidagi umumlashirilgan ifoda orqali baholashni nazarda tutadi: $\Delta MB = \sum(N_i \times A_i \times \tau_i \times \beta_i) - C_i$. Bu yerda N_i — i-segment bo'yicha rasmiylashtirilgan subyektlar soni, A_i — ularning o'rtacha kuzatiladigan aylanmasi, τ_i — qo'llaniladigan samarali soliq stavkasi, β_i esa amaliy undirilish koeffitsiyenti sifatida olinadi. C_i esa shu segmentni rasmiylashtirish, monitoring qilish va servis ko'rsatish bilan bog'liq ma'muriy xarajatlarni ifodalaydi. Mazkur formula muhim bir haqiqatni ochadi: legallashtirishning fiskal natijasi faqat stavkaga emas, balki qamrov, aylanishning qayd etilishi va undirish intizomiga ham bog'liq. Shu sababli maqolada taklif etilgan mexanizm ma'muriy xizmatlar, platforma integratsiyasi va to'lov izlarini kuchaytirish orqali aynan β_i hamda A_i ko'rsatkichlarini oshirishga qaratilgan. Bunda maqsad stavkani qat'iy oshirish emas, balki qayd etilgan daromadning real ulushini ko'paytirishdan iboratdir.

Raqamli platformalar masalasiga alohida to'xtalish zarur, chunki ular norasmiy faoliyatni rasmiylashtirish uchun eng qulay institutsional ko'priklar bo'lib xizmat qilishi

mumkin. Platforma iqtisodiyotida buyurtma, to'lov, mijoz reytingi, bajarilgan xizmat va daromad haqidagi ma'lumotlar allaqachon yig'iladi. Agar ushbu ma'lumotlar minimal zarur darajada soliq tizimi bilan integratsiyalansa, mikrofaoliyat yurituvchi shaxsdan qo'shimcha hujjat talab qilmasdan ham rasmiylashuvni rag'batlantirish mumkin bo'ladi. O'RQ-1108 bilan ayrim faoliyatlardan olinadigan daromadlarni va to'lov tashkilotlari rolini aniqlashtirish ushbu yo'nalishda muhim huquqiy tayanchni shakllantirdi [2]. Bu yondashuvning afzalligi shundaki, u soliq to'lashni alohida hodisa emas, iqtisodiy operatsiyaning tabiiy yakuni sifatida ko'rsatadi. Mahalliy byudjet uchun esa bunday integratsiya muntazam, kichik hajmli, ammo keng qamrovli tushumlar oqimini yaratadi.

Shu nuqtada rag'bat va nazorat o'rtasidagi muvozanatni to'g'ri belgilash alohida ahamiyatga ega. Agar davlat faqat nazorat tili bilan gapirsa, mikrofaoliyat yana yashirin shaklga qaytishi yoki operatsiyalarni parchalashga o'tishi mumkin. Aksincha, agar tizim faqat rag'batdan iborat bo'lsa, fiskal intizom barqaror tuzilma sifatida shakllanmaydi va ma'lumotlar sifati pasayadi. Shu sababli xalqaro tajriba soliq madaniyati, ishonch va qulay servislarni bilan birga, o'rtacha darajadagi muqarrar monitoring mexanizmi ham bo'lishi kerakligini ko'rsatadi [12]. Demak, legallashtirish siyosatining eng to'g'ri modeli yumshoq kirish, avtomatlashtirilgan hisob va aniq, ammo tanlab qo'llanadigan nazoratning uyg'unligiga tayanadi. Bunday tizimda norasmiy sektor davlatni xavf manbai sifatida emas, bozorga kirishni rasmiylashtiruvchi hamkor sifatida qabul qila boshlaydi.

Endi amaliy segmentlar kesimida taklif etilayotgan mexanizmlarni tizimlashtirish zarur bo'ladi. Platformali transport uchun buyurtma va to'lov tizimini ro'yxatdan o'tish bilan bog'lash eng samarali yechim bo'lsa, uy-ijara bozorida bank o'tkazmasi, ijara shartnomasi va soliq hisobining integratsiyasi ustuvor hisoblanadi. Maishiy xizmatlar, repetitorlik va ustachilikda esa mobil ilova orqali soddalashtirilgan identifikatsiya, davriy mikroto'lov va nol hisobotli davrlar muhimroq. Kichik chakana savdoda QR, terminal va aylanma solig'ining uyg'unligi yashirin tushumni qisqartiradi. Hunarmandchilik kabi mavsumiy faoliyatlarda esa moslashuvchan rejim bo'lmasa, rasmiylashuvdan ko'ra yashirinlik iqtisodiy jihatdan qulay bo'lib qoladi. Shu sababli 2-jadvalda segmentlar bo'yicha differensial mexanizmlar taklif etilgan.

Mazkur segmentlashgan yondashuvning yana bir afzalligi prognozlash imkoniyatining kuchayishidir. Agar soliq organi qaysi segmentda qancha subyekt borligi, o'rtacha aylanish hajmi va raqamli to'lov ulushi haqida ma'lumotga ega bo'lsa, mahalliy byudjetga qo'shimcha tushum ehtimolini oldindan baholash mumkin bo'ladi. Bu esa daromad rejalashtirishni faqat tarixiy tushumlar asosida emas, balki legallashtirishning istiqbolli zaxiralari asosida ham olib borish imkonini yaratadi.

Ayniqsa tez o'sayotgan xizmatlar bozorida tarixiy ma'lumotlar ko'pincha kam baholangan bo'ladi, chunki uning katta qismi ilgari qayd etilmagan. Legallashtirish modeli ushbu yashirin bazani ko'rinadigan ko'rsatkichga aylantirib, hududiy fiskal siyosatning sifatini oshiradi. Natijada mahalliy byudjet barqarorligini mustahkamlash uchun yangi daromad manbalarini aniq iqtisodiy hisob-kitob asosida safarbar etish mumkin bo'ladi.

2-jadval. Norasmiy faoliyat segmentlari bo'yicha soliq legallashtirish mexanizmlarini differensial qo'llash yo'nalishlari

Segment	Rasmiylashuvga asosiy to'siq	Taklif etilayotgan soliq mexanizmi	Mahalliy byudjetga ta'sir kanali
Platformali taksi	Daromad izlari va soliq rejimi o'rtasidagi uzilish	Platforma orqali avtomatik hisob va 1 foizlik aylanma rejimi	Barqaror aylanma hisobga olinadi va ixtiyoriy to'lov intizomi oshadi
Kuryerlik	Buyurtma mavjud, lekin maqom noaniq	Buyurtma platformasi bilan ro'yxatdan o'tishni bog'lash	Kunlik tranzaksiyalar fiskal oqimga aylanadi
Maishiy xizmatlar	Hisobot topshirish va hujjatlashtirish murakkabligi	Mobil ilova orqali soddalashtirilgan ro'yxat va davriy to'lov	Ko'p sonli mikroxizmatlar legallashadi
Hunarmandchilik	Mavsumiy daromad va notekis tushum	Nol hisobotli moslashuvchan rejim va QR to'lov	Mavsumiy tushumlar ham rasmiy aylanmaga kiradi
Onlayn savdo	Shaxsiy karta orqali parchalanib tushadigan to'lovlar	Marketplace va to'lov tashkiloti ma'lumotlarini integratsiya qilish	Aylanma to'liqroq qayd etiladi
Repetitorlik va ta'lim xizmati	Naqd qabul qilish ustunligi	Raqamli to'lov rag'bati va soddalashtirilgan deklaratsiya	Xizmat haqlari bo'yicha yangi tushum shakllanadi

Uy-ijara	Shartnoma va to'lovning uzviy bog'lanmaganligi	Ijara shartnomasi, bank o'tkazmasi va soliq hisobining integratsiyasi	Ijara bozorida muntazam fiskal tushum olinadi
Uy ta'mirlash va ustachilik	Bir martalik ishlar va qisqa sikllik buyurtmalar	Buyurtma asosida vaqtinchalik faol maqom va mikrohisobot	Mavsumiy xizmatlar ham byudjet bazasiga qo'shiladi
Kichik chakana savdo	Naqd tushum va chek intizomining sustligi	Maxsus QR, terminal va soddalashtirilgan aylanma solig'i	Savdo aylanmasi yashirin qismidan tushum safarbar etiladi

Manba: *normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy ochiq ma'lumotlar va muallifning tahliliy umumlashtirishlari asosida ishlab chiqildi.*

2-jadvaldagi takliflarni umumlashtirar ekanmiz, har bir segment uchun uchta element bir vaqtda ishlashi kerakligi ko'rinadi. Birinchi element — past kirish xarajatiga ega rasmiy maqom, ya'ni shaxsning ro'yxatdan o'tishi va faoliyatini boshlashi uchun bir necha oddiy raqamli qadamlargina talab qilinishi lozim. Ikkinchi element — daromad izlarini shakllantiruvchi to'lov muhiti, ya'ni QR, bank o'tkazmasi, platforma yoki terminal orqali pul oqimlari qayd etilishi kerak. Uchinchi element — past, lekin muqarrar fiskal formula bo'lib, u subyektni ortiqcha yuklamadan mahalliy byudjetga muntazam ulush uzatib turadi. Ana shu uchlikdan bittasi yetishmasa, rasmiylashuv qog'ozda bo'lishi mumkin, ammo fiskal natija sustlashadi. Demak, soliq mexanizmini takomillashtirish deganda alohida norma emas, balki to'liq ishlaydigan iqtisodiy muhitni shakllantirish tushunilishi kerak.

Yana bir muhim masala shundaki, legallashtirish faqat markaziy darajadagi ma'muriy topshiriq sifatida olib borilsa, u hududiy farqlarni yetarlicha inobatga olmaydi. Tuman va shaharlar kesimida xizmatlar tarkibi, daromad darajasi, raqamli to'lov odatlari va norasmiylik sabablari bir xil emas. Shuning uchun mahalliy byudjet manfaatlari nuqtayi nazaridan pilot loyihalar, hududiy indikatorlar va segmentlar bo'yicha sinov rejimlari joriy etilishi samaraliroq bo'ladi. Bunda maqsad umumiy qoidani buzish emas, balki umumiy mexanizmning qaysi komponenti qaysi hududda ko'proq natija berishini aniqlashdir. Aynan shunday yondashuv orqali legallashtirish siyosati statistik reja ko'rsatkichidan amaliy boshqaruv instrumentiga aylanadi. Hududiy differensiallikni hisobga olgan mexanizm mahalliy byudjet daromad bazasining real iqtisodiy tarkibiga moslashadi.

Shuningdek, legallashtirilgan mikrofaoliyatni moliyaviy xizmatlar bilan bog'lash masalasi e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Agar rasmiy maqom bank krediti, lizing, sug'urta, subsidiyalar yoki davlat xaridlarida ishtirok etish kabi imkoniyatlarni ochib bersa, shaxs uchun soliqqa kirishning ijtimoiy foydasi sezilarli ravishda ortadi. Bunday sharoitda soliq to'lovi yo'qotish emas, balki iqtisodiy imkoniyatlar uchun kirish chiptasi sifatida qabul qilinadi. Natijada rasmiylashuvning barqarorligi kuchayadi, chunki subyektlar faqat jazodan qochish uchun emas, kelgusidagi iqtisodiy manfaat uchun ham tizimda qoladi. Bu yondashuv ILO tashabbuslari doirasida ilgari surilgan formalizatsiya siyosati bilan hamohang bo'lib, ijtimoiy himoya va fiskal intizomni bir vaqtning o'zida kuchaytiradi [11]. Mahalliy byudjet uchun esa bunday holat bir martalik tushum emas, o'suvchi soliq bazasini yaratadi.

Yakunda shuni ta'kidlash lozimki, legallashtirishni maqsad emas, balki mahalliy byudjet daromad bazasini kengaytiruvchi ko'p komponentli mexanizm sifatida ko'rish ilmiy va amaliy jihatdan to'g'riroq yondashuvdir. Bu mexanizm normativ soddalashtirish, raqamli to'lov infrastrukturasi chuqurlashtirish, platformalar bilan ma'lumot almashinuvi, segmentlashgan soliq rejimlari va iqtisodiy rag'batlarni yagona tizimga birlashtirgan taqdirdagina yuqori natija beradi. Faqat jarima yoki faqat imtiyozga tayangan yondashuvlar keng norasmiy qatlamni uzoq muddatda fiskal tizimga olib kira olmaydi. Aksincha, rasmiylashtirishning qulay, ishonchli va iqtisodiy jihatdan foydali modeli mikrofaoliyatni o'sish trayektoriyasiga olib chiqadi. Shu orqali nafaqat daromad bazasi kengayadi, balki hududiy iqtisodiyotning shaffofligi, kreditlash imkoniyati va rejalashtirish sifati ham yaxshilanadi. Demak, takomillashtirilgan soliq mexanizmi mahalliy byudjetlar barqarorligini mustahkamlashning yangi avlod fiskal instrumenti sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, norasmiy iqtisodiy faoliyatni rasmiy sektorga o'tkazish mahalliy byudjet daromad bazasini kengaytirishning eng istiqbolli va nisbatan arzon fiskal yo'nalishlaridan biridir. Biroq bunday natija faqat yangi soliq stavkasini joriy etish bilan emas, balki ro'yxatdan o'tish xarajatlarini kamaytirish, raqamli to'lov izlarini kuchaytirish, platformali ma'lumotlarni fiskal tizim bilan bog'lash va segmentlashgan rejimlarni qo'llash orqali yuzaga chiqadi. 2021–2025-yillardagi to'lov infratuzilmasi ko'rsatkichlari, o'zini o'zi band qilganlar sonining o'sishi hamda yangi normativ asoslar O'zbekistonda legallashtirish uchun qulay institutsional sharoit shakllanib borayotganini tasdiqlaydi. Shu ma'noda taklif etilgan model norasmiy daromadni jazolash emas, balki uni iqtisodiy jihatdan foydali, huquqiy jihatdan sodda va fiskal jihatdan kuzatiladigan oqimga aylantirishni nazarda tutadi.

Natijada mahalliy byudjet daromadlari bazasi ko'p sonli mikrosegmentlar hisobidan chuqurlashadi va barqarorlashadi.

Maqolada asoslangan yondashuv asosiy qismdan kelib chiqib quyidagi xulosalarni beradi. Birinchidan, legallashtirishning fiskal samarasi soliq stavkasidan ko'ra ko'proq qamrov, qayd etilgan aylanma va undirish intizomiga bog'liq. Ikkinchidan, segmentlashgan mexanizmlar bir xil universal rejimga qaraganda mahalliy byudjet uchun yuqoriroq natija beradi, chunki ular har bir faoliyat turining iqtisodiy xulqini hisobga oladi. Uchinchidan, raqamli to'lovlar va platformalar bilan integratsiya rasmiylashuv xarajatini keskin pasaytiradi hamda fiskal ma'lumotlarning sifatini oshiradi. To'rtinchidan, rasmiy maqomni kredit, sug'urta, subsidiyalar va davlat xaridlari bilan bog'lash mikrofaoliyatning tizimda uzoq muddat qolishini ta'minlaydi. Demak, mahalliy byudjet daromad bazasini kengaytirish uchun soliq legallashtirish mexanizmini iqtisodiy motivatsiya, raqamli servis va ma'lumotlar integratsiyasiga tayangan holda takomillashtirish zarur.

Takliflar

1. Hududlar kesimida legallashtirish salohiyatini baholovchi maxsus indikatorlar tizimi ishlab chiqilib, unda segmentlar bo'yicha subyektlar soni, naqdsiz to'lov ulushi, platforma ma'lumotlari va fiskal qamrov darajasi muntazam monitoring qilinishi lozim.

2. Norasmiy mikrofaoliyat uchun mobil interfeysga asoslangan, bir necha bosqichli emas, balki bir oynali ro'yxatdan o'tish va mikroto'lov tizimi joriy etilib, nol faoliyat davrlarida soddalashtirilgan yoki nol hisobotli rejim qo'llanishi maqsadga muvofiq.

3. To'lov tashkilotlari, banklar va raqamli platformalar bilan real vaqtga yaqin ma'lumot almashinuvi yo'lga qo'yilib, yuqori aylanishli, ammo rasmiylashmagan faoliyatga avtomatik soliq taklifi yoki tayyor rejim tavsiyasi yuboriladigan servis mexanizmi yaratilishi zarur.

4. Uy-ijara, transport, maishiy xizmatlar va onlayn savdo segmentlarida hududiy pilot loyihalar o'tkazilib, qaysi fiskal formula eng past ma'muriy xarajat bilan eng yuqori byudjet natijasini berishi empirik ravishda sinovdan o'tkazilishi kerak.

5. Rasmiylashtirilgan mikrofaoliyat subyektlari uchun kredit reytingi, subsidiyalar, imtiyozli mikromoliyalashtirish va davlat buyurtmalariga kirish imkoniyatlari bilan bog'langan rag'bat paketi yaratilib, soliqqa kirishning iqtisodiy foydasi yanada sezilarli qilinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. (2025). Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/4674902>

2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni O'RQ-1108. (2025, 29 avgust). O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga soliq ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. <https://lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025, 2 iyul). PQ-247-son qaror: Soliq ma'muriyatchiligida zamonaviy servis yondashuvlarini va yuqori darajadagi xizmatlar ko'rsatishni joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida. <https://lex.uz>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025, 10 dekabr). PF-246-son farmon: 2026-yilda iqtisodiy islohotlarni davom ettirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida. <https://lex.uz>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, 28 yanvar). PF-60-son farmon: 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. <https://lex.uz/docs/5841063>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025, 20 avgust). Tadbirkorlar bilan ochiq muloqot materiallari. Prezident matbuot xizmati. <https://president.uz>
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). Statistik byulleten, 2025-yil. Toshkent: O'zR MB. <https://cbu.uz>
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yildagi faoliyati to'g'risida hisobot. Toshkent: O'zR MB. <https://cbu.uz>
9. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2023-yildagi faoliyati to'g'risida hisobot. Toshkent: O'zR MB. <https://cbu.uz>
10. O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi. (2025, 15 yanvar). O'zini o'zi band qilgan shaxslar soni va faoliyat yo'nalishlari bo'yicha axborot. <https://soliq.uz>
11. International Labour Organization. (2025). Bridging the gap: Formalization, social protection and employment support initiatives in Uzbekistan. <https://www.ilo.org>
12. OECD. (2025). Tax morale II: Building trust between tax administrations and taxpayers. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org>